muza

I/2026 — 51

Hrady kolem *Liberce*

I/2026 — **51**
Obsah vydání

2 Kde se vzaly hrady

4 Jak postavit hrad
Roman Sirovátka

5 Obrana hradu

6 Dům a věž

7 Skalní hrad

9 Voda je život

10 3 + 1 v roce 1250

11 Jídlo a… to druhé

12 Komfort bydlení

13 Teplo domova

15 Lidé na hradech…

16 Dobývání hradu

17 Jak hrady umíraly

18 Geofyzika aneb jak se „kouká“ pod zem
Ivan Rous

19 Litera scripta manet — napsané zůstává

21 Pověst vítězí nad realitou

22 Křižáci

23 Rytíři a lapkové

24 Jan Chudoba z Ralska

25 S erbem na štítu

27 Hrady kolem Liberce

31 Kdo tu žil

32 Konec hradů v Čechách

← **Předsádka: Hamrštejn od jihovýchodu. Podle kresby V. V. Kühnela vyryl A. Röhrich**

Kde se vzaly hrady

Od 9. století našeho letopočtu postupně houstla síť hradišť zajišťujících dosah knížecí moci. Jakmile došlo ke konsolidaci vnitřních poměrů vznikajícího státu, stejné schéma se opakovalo ve větším měřítku, dokud nenarazilo na silnějšího protivníka nebo geografické či logistické meze. Moc pražských knížat potřebovala distribuci a delegování, k čemuž od 11. století sloužila takzvaná hradská soustava. Byla odrazem sociálního uspořádání, kdy panovník pověřoval příslušníky své družiny, aby jeho jménem spravovali část země a vybírali dávky.

Hrady jako prvky hradské soustavy ovšem měly poněkud jinou podobu, než bychom dnes očekávali. Jednalo se zpravidla o rozsáhlé hrazené místo (proto hrad), uvnitř obvykle rozdělené do několika částí s rozvolněnou zástavbou, přičemž na nejlépe chráněném místě v jádru hradu bylo sídlo správy světské i církevní – palác, obydlí kněží a kostel. Vnější obvody potom měly ráz vysloveně sídlištní a byly spojeny se zemědělským zázemím a aktivitami řemeslníků. Správní hrady byly tedy jen rozvinutím koncepce hradišť raného středověku. Pro oblast Liberecka byla správním hradem Mladá Boleslav.

Na okrajích sídelního prostoru a v kolonizačních oblastech bylo osídlení soustředěno do opevněných šlechtických dvorců – kurií. Byly jednodílné, nejvýše dvoudílné dispozice s obydlím velmože na nejvyšším, tj. prestižním místě a později i kostelíkem. Na rozdíl od správních hradů byly kurie nepatrné, čítaly maximálně deset jednoduchých obydlí, lehce opevněných společným příkopem a plotem či palisádou . Tak nějak mohl vypadat i dvorec Hruštice, majetek Markvarticů. Velmi zdařilou současnou realizací takového sídla je Curia Vitkov nad Horním Vítkovem u Chrastavy.

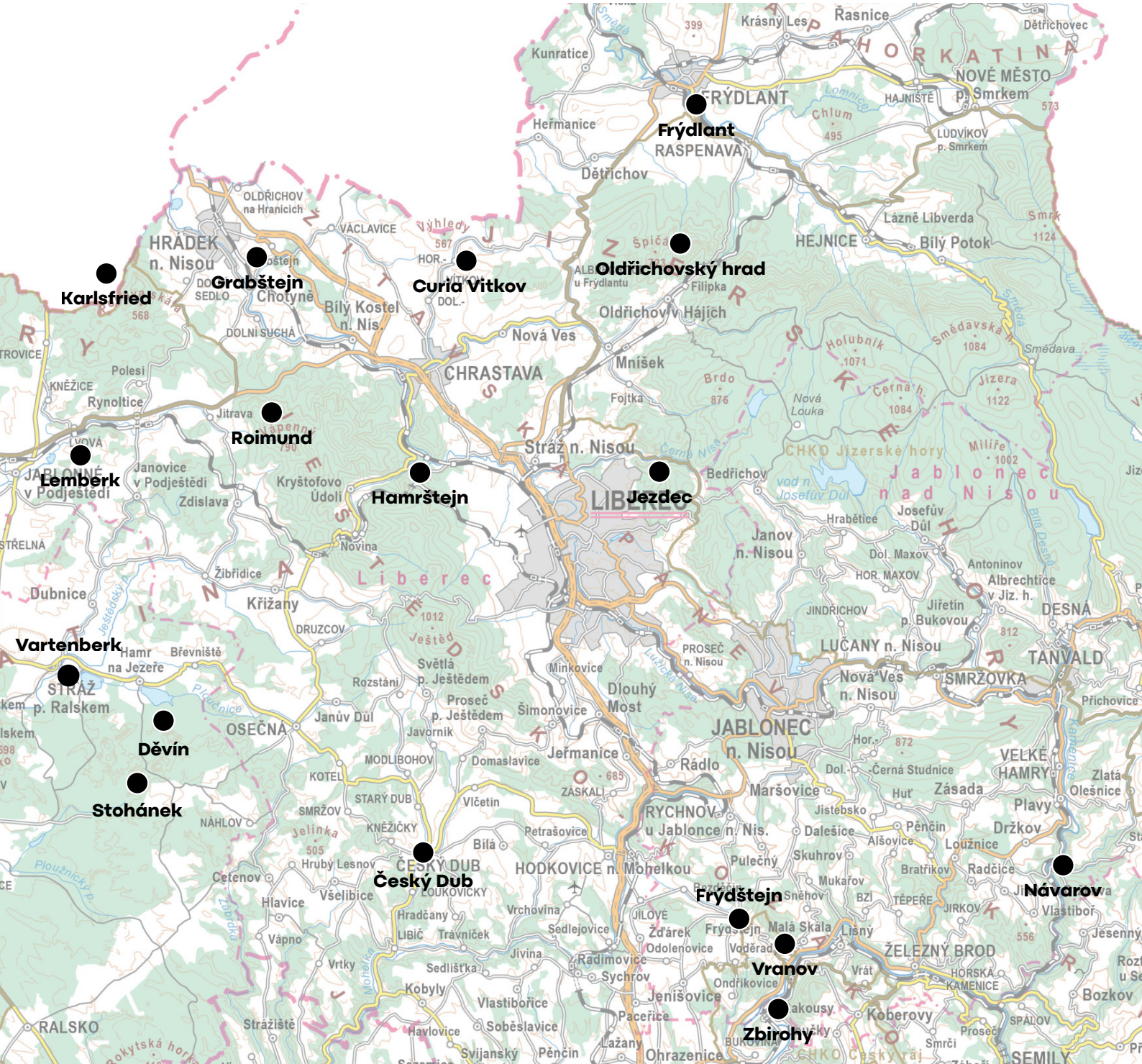
Už během 12. století začala hradská soustava upadat. S rostoucí mocí šlechty a církevními či klášterními donacemi ubývalo poddaných, kteří by platili dávky správnímu hradu a podíleli se na jeho údržbě. Samotní hradští úředníci začínali pokládat svěřený majetek za vlastní a dědičný a z německých zemí přicházelo skutečné lenní právo: namísto beneficií (tedy příjmu z panovnických prostředků) začala být někdejším družiníkům půda přímo udělována, formálně jen do držby, fakticky ale do vlastnictví. Správní hrady, pokud stály na významných obchodních trasách, se postupně měnily v města (Chrudim) nebo prostě zanikly (Dřevíč). Hrozící mocenské vakuum zaplnily kamenné královské hrady a od doby Přemysla Otakara I. také nově zakládaná či vznikající města.

Královské kamenné hrady byly prostorné, se zástavbou podél hradební zdi. Pravděpodobným vzorem byly říšské falce, tj. paláce určené k dočasnému pobytu císaře a jeho dvora. Na Liberecku máme jediný královský hrad, a to Děvín u Hamru na Jezeře. Už jeho název odkazuje do starší doby, neboť v druhé polovině 13. století přicházely do obliby jména německá. Hrad Děvín je poměrně rozsáhlý, jeho skutečná podoba se kvůli poškození těžbou a rozebíráním na stavební materiál však dnes čte jen obtížně. Tradičně bylo za první zmínku o hradu jako královském považováno uvedení jistého Jindřicha, „purkrabího na Děvíně“ k roku 1260 , ovšem spolehlivější je záznam z roku 1283, kdy hrad král uděluje Janu z Michalovic. Význam hradu nebyl asi nikdy velký a s postavením nedalekého Vartenberku dále poklesl, ale s jistotou existoval až do 17. století.

Teprve v polovině 13. století se na Liberecku objevují šlechtické kamenné hrady: Lemberk, Grabštejn, Ronov a také Frýdlant. Ve 14. století přibývají Frýdštejn, Roimund, Falkenberk,

Hamrštejn a pravděpodobně i tak zvaný Jezdec (Reitstein), posléze pak hrady Pojizeří: Zbirohy, Návarov a Vranov. Zvláštním případem je johanitská komenda v Českém Dubu, založená roku 1238, a strážný hrad Karlsfried z doby Karla IV. Mezi drobné hradní stavby Liberecka lze zařadit i tzv. Oldřichovský hrad, nejspíše horský hrádek nad přechodem stezky z Frýdlantska přes Jizerské hory. S koncem 14. století stavební aktivita ve smyslu zakládání nových hradů na Liberecku postupně utichá a přesouvá se do přístupnějšího Pojizeří.

↓ Mapa hradů v okolí Liberce a dalších objektů zmíněných v textech čtvrtletníku

Karlsfried
Grabštejn
Curia Vitkov
Oldřichovský hrad
Frýdlant
Roimund
Lemberk
Hamrštejn
Jezdec
Vartenberk
Děvín
Stohánek
Český Dub
Frýdštejn
Návarov
Vranov
Zbirohy
FRÝDLANT
RASPENAVA
HEJNICE
CHRASTAVA
LIBEREC
JABLONEC n. Nisou
RYCHNOV u Jablonce n. Nis.
HODKOVICE n. Mohelkou
ČESKÝ DUB
ŽELEZNÝ BROD
TANVALD
SMRŽOVKA
DESNÁ
LUČANY n. Nisou
Nová Ves n. Nisou
Janov n. Nisou
Bedřichov
Josefův Důl
Hrabětice
Mníšek
Nová Ves
Fojtka
Oldřichov v Hájích
Bílý Kostel n. Nis.
Dětřichov
Heřmanice
Kunratice
Krásný Les
Řasnice
Dětřichovec
NOVÉ MĚSTO p. Smrkem
LUDVÍKOV p. Smrkem
Lázně Libverda
Bílý Potok
HRÁDEK n. Nisou
OLDŘICHOV na Hranicích
VÁCLAVICE
DOLNÍ SUCHÁ
Rynoltice
Jitrava
Janovice v Podještědí
Zdislava
Kryštofovo Údolí
Novina
Žibřidice
Křižany
DRUZCOV
Dubnice
Hamr na Jezeře
Břevniště
STRÁŽ p. Ralskem
OSEČNÁ
Janův Důl
Světlá p. Ještědem
Proseč p. Ještědem
Javorník
Rozstání
Šimonovice
Jeřmanice
Domaslavice
MODLIBOHOV
KOTEL
STARÝ DUB
NÁHLOV
SMRŽOV
KNĚŽICKY
Vlčetín
Petrašovice
Bílá
Hrubý Lesnov
Cetenov
Všelibice
Hlavice
Hradčany
LIBIČ
Trávníček
Vápno
Vrtky
Sedlištka
Kobyly
Vlastibořice
Soběslavice
Havlovice
Svijanský
Pěnčín
Lažany
Ohrazenice
Pacířice
Jenišovice
Radimovice
Sychrov
Jivina
Vrchovina
Sedlejovice
Žďárek
Odolenovice
Frýdštejn
Voděrady
Malá Skála
Lísný
Ondřikovice
Skuhrov
Pulečný
Mukařov
Bratříkov
Radčice
Dalešice
Pěnčín
Držkov
Loužnice
Plavy
Zásada
Huť
Jistebsko
Zlatá Olešnice
VELKÉ HAMRY
Příchovice
Maršovice
Černá Studnice
Rádlo
Jindřichov
Jiřetín p. Bukovou
Albrechtice v Jiz. h.
Antoninov
Dol. Maxov
HOR. MAXOV
Janov n. Nisou
Josefův Důl
Hrabětice
Bedřichov
Jablonec nad Nisou
CHKO Jizerské hory
Stráž n. Nisou
Fojtka
Nová Louka
Brdo
Holubník
Jizera
Smědava
Smědavská h.
Černá h.
Milíře
Polesí
KNĚŽICE
TROVICE
STŘELNÁ
LVOVÁ
Ještěd
Ještědský p.
Ploučnice
Jelínka
Ploužnický p.
Zábrdka
Mohelka
Kamenice
Bílá Desná
Černá Nisa
Lužická Nisa
Smědá
Smědavská
Výhledy
Špička
Filipka
ALBRECHTICE u Frýdlantu
HOR.-
DOL.-
SEDLO
Chotyně
Grabštejn
Bílý Kostel n. Nis.
Roimund
Lemberk
Hamrštejn
Jezdec
Vartenberk
Děvín
Stohánek
Český Dub
Frýdštejn
Návarov
Vranov
Zbirohy
RALSKO
CHKO Český ráj
Koberovy
Bozkov
SPÁLOV
HORSKÁ KAMENICE
Vrát
BZÍ
TĚPEŘE
JIRKOV
Vlastiboř
Jesenný
Lísný
Malá Skála
Voděrady
Žďárek
Frýdštejn
Sněhov
Mukařov
Pulečný
Skuhrov

Jak postavit hrad

Zakládání středověkého hradu v Čechách bylo složitým a dlouhodobým procesem, který začínal již na panovnické úrovni. Stavba hradu nebyla možná bez souhlasu krále, jenž tímto aktem uděloval právo ke zřízení opevněného sídla a zároveň určoval jeho politický a strategický význam.

Po získání povolení následoval výběr vhodného místa, o nějž se staral tzv. lokátor – zkušený odborník, který posuzoval nejen obranné výhody terénu a dostupnost vody, ale také napojení na síť zemských cest a blízkost existujícího osídlení. V praxi se hrad často zakládal v oblasti, kde již fungovala vesnice (nebo dokonce hustší síť venkovského osídlení), která mohla zajistit zásobování a pracovní sílu.

Ještě před samotným zásahem do krajiny byl v blízkosti budoucí stavby založen pracovní tábor, v němž přebývali řemeslníci, dělníci i organizátoři stavby. Teprve poté následovalo vyklučení lesa a základní úpravy terénu, aby bylo možné zahájit stavební práce. Po rozměření staveniště se přistoupilo k náročným zemním pracím, především k hloubení příkopu. Vytěžená zemina se využívala k navršení obranných náspů, čímž se efektivně kombinovaly dvě stavební fáze. Často se současně zahajovalo hloubení studny, protože zajištění zdroje vody bylo pro budoucí fungování hradu klíčové a mohlo trvat velmi dlouhou dobu.

Samotná výstavba probíhala postupně. Nejprve vznikaly základní fortifikační prvky, jako hradby a věže, později obytné budovy včetně paláce. Kámen, získaný při hloubení příkopů nebo z blízkých lomů, se na stavbu dopravoval pomocí povozů či jiných jednoduchých prostředků. Pro práci ve výškách se budovala lešení a využívaly šlapací jeřáby a kladky, které umožňovaly zvedání těžkých břemen.

Na stavbě se podílela celá řada řemeslníků. Kameníci opracovávali kamenné bloky a vytvářeli například ostění oken a portálů, zatímco tesaři zajišťovali dřevěné konstrukce – trámy, stropy, podlahy či zábradlí. Jednotlivé fáze výstavby na sebe navazovaly a hrad se postupně rozrůstal a zdokonaloval podle potřeb obrany i reprezentace.

Celý proces mohl trvat desítky let a často nebyl v původně zamýšlené podobě nikdy zcela dokončen, protože se přizpůsoboval měnícím se vojenským i společenským podmínkám.

↑ Grabštejn: zeď vynesená klenbou nad geologickou poruchou

↑ Stavba babylónské věže, *Bible Václava IV*. Všimněte si dvou šplhavých jeřábů

Obrana hradu

Základem obrany hradu byla poloha. Vybírala se místa obtížně dostupná, jako výšiny nebo mokřiny. Ve městech bývaly hrady zapojeny do společných obranných prvků. Ve 13. století se často stavělo na ostrožnách, tj. terénních výběžcích ze tří stran strmě klesajících. S rozšířením palných zbraní se hrady začaly budovat na hřebenech nebo vrcholcích kopců. Poslední české hrady jsou často vodní.

Hradní vrchy byly holé, aby byl každý, kdo by se k hradu přiblížil, z dálky viděn. Pokud to šlo, vedla cesta k hradu tak, aby útočník nastavoval hradu pravou, tedy odkrytou část těla. Na místech nejvíce ohrožených se kopaly příkopy. Materiál se sypal na vnější stranu a vytvářel val, někdy opatřený palisádou nebo plotem. Příkop mohl být vydlážděn.

Vstup do hradu tvořila brána zavíraná vraty. Bývala vybavena padacím mostem nebo hřebenem, což vyžadovalo mechanismus s protizávažím pro snadné spouštění a vytahování. Brány bývaly nejprve prosté kulisové, později vznikaly tzv. branské věže, které chránily zařízení brány a v nichž mohla sídlit i vojenská posádka. Na Liberecku máme branskou věž doloženou na Děvíně, a to z poloviny 15. století.

Hradby mohly být velmi vysoké, často i přes 10 metrů, a v koruně bývaly opatřeny cimbuřím. Postupem času se mezery v něm zužovaly, až nakonec mohly být úplně zazděny a jejich úlohu přebraly střílny. Pozdně středověké střílny určené pro palné zbraně mívají podobu klíčové dírky nebo i velmi zvláštní (tzv. brýlová střílna na Švihově).

Hradba Grabštejna vybíhá do břitu proti útočníkům, po jehož šikmých plochách měly střely sklouznout. Břit mívaly i okrouhlé bergfrity. Jinde, jako třeba na Frýdlantu nebo Hamrštejně, se podobného efektu dosahovalo plynulou křivkou. Hradby Děvína zároveň zpevňují skalní útes, takže jejich výška zevnitř hradu není nijak velká.

Jelikož patu hradby nelze z hradu jednoduše postřelovat, stavěly se věže a věžice, které umožňovaly boční střelbu, tzv. flankování. Toto řešení mohlo být použito na Lemberku. Od 14. století se užívalo i podsebití hradeb, jež umožňovalo palbu přímo dolů. V 15. století se objevily bašty vložené do hradby.

S rozvojem zástavby hradní plochy ve 14. století a s příchodem nových způsobů boje preferujících pěchotu se obranná funkce hlavní hradby přesouvala na parkán krytý vlastní zdí. Ten mohl být buď součástí stavby už od počátku, nebo mohl vzniknout zasypáním části příkopu či využitím volné plochy. Mohl mít i více stupňů. Hrady na Liberecku ve většině parkán nebo jinou paralelní hradební strukturu měly, bezpečně je doložen na Roimundu, Grabštejně nebo Návarově.

↑ Roimund: hradní příkop, v kořenech stromů pravděpodobné zbytky vydláždění

Dům a věž

První šlechtické hrady v Čechách mají často společné schéma: výraznou, samostatně stojící věž (bergfrit) a palác zapojený do hradební zdi, obvykle na nejlépe chráněném místě. Aby byla jeho útočištná funkce splněna, byl bergfrit původně přístupný pouze portálem v patře. V ohrožení se posádka přesunula dovnitř a spojení věže s hradem odstranila. Podle německého názvu věže, která nesloužila k obývání, ale pouze v době ohrožení hradu jako útočiště, dostaly tyto stavby obecný název bergfritové hrady. Na Liberecku máme čtyři – Frýdlant, Grabštejn, Frýdštejn a Lemberk.

Bergfrity se však mohou vyskytovat i na hradech jiných dispozic (Bezděz). Protože poskytovaly daleký rozhled, plnily i úlohu hlásky, a potom v nich mohl být zřízen i byt hlásného. Vnitřní prostory pod úrovní vstupu mohly sloužit jako zásobárna nebo příležitostné vězení. Při přestavbě na zámek bývaly bergfrity snižovány o poslední patra, ale většinou zůstávaly zachovány jako symboly šlechtického sídla. Dnes slouží převážně jako rozhledová místa.

Palác bergfritových hradů byl prostá jedno- i vícepodlažní stavba, často na nepravidelném půdorysu. Přízemí paláce sloužilo provozním účelům, v prvním patře byly reprezentativní místnosti a případná další patra mohla obsahovat soukromé místnosti nebo prostory spojené s obranou. Obytné budovy se v původní podobě zachovaly jen málokde, ale lze předpokládat, že jejich výstavností chtěl stavebník dokázat, co všechno si může dovolit. Postupem času, jak rostly nároky majitelů, se dalšími budovami zaplňoval i obvod nádvoří, jak dokládá například stavební vývoj Grabštejna i Frýdlantu.

Původní podoba bergfritových hradů na Liberecku není jasná: Frýdštejn byl v minulosti poničen a necitlivě restaurován, Frýdlant byl pravděpodobně od základů přestavěn při biberštejnské rekonstrukci v 16. století, takže známe částečně jen jeho půdorys a do značné míry rozdělení podlaží ve věži. Grabštejn zůstal přibližně zachován, ale přestavby, požáry a devastace armádou ve 20. století mnohé přepsaly. O podobě Lemberku můžeme soudit jen zhruba podle stop zachovalých ve hmotě dnešního zámku.

↑ Frýdštejn: bergfrit s rekonstruovaným vstupním portálem

Skalní hrad

Základním kritériem pro označení „skalní hrad“ je vysoká míra komunikace mezi skálou a stavbou. Skála musí být upravena rýhami, kapsami a zářezy a měly by se vyskytovat místnosti přímo vytesané do skály. Striktní definice dokonce požadují, aby i přístup do hradu vznikl úpravou skály: vytesáním schodiště, využitím průrvy nebo vylámáním průkopu. Proto nejvíce skalních hradů najdeme v pískovcových skalních městech, na vápencích nebo slepencích.

Takzvaný Oldřichovský hrad v Jizerských horách však stával na žule. Na vrcholu skály najdeme sadu jam a jamek a veliký skalní hrnec, který byl přitesán do čtverhranné podoby. I okraje skály nesou stopy rýh pro trámy, jenže skalní plošina byla před více než sto lety stavebně upravena. Pro rozpadavost místní žuly lze však jednotlivé úpravy těžko datovat. Během posledního průzkumu byly objeveny uhlíky, které naznačují, že hrádek mohl být zničen požárem. Podoba hrádku je nejasná, pravděpodobně šlo jen o srub, možná s předsunutým patrem.

Z hlediska stavebně-konstrukčního je velmi zajímavý hrad Jezdec na severním okraji Liberce, který stál na žulové skále nad údolím Černé Nisy. Byl prakticky úplně dřevěný a jako takový vzal brzy po opuštění za své. Na skále se poté podepsaly moderní úpravy na rozhledové místo. Za skalní hrad lze označit jádro hradu, které obepínalo celou vrcholovou skalku a využívalo i skalní stupně a převisy pod vrcholem. Dispozice hradu se ovšem vymyká obvyklým kategoriím; je zcela dána povahou a tvarem skály, na které stojí.

Další, tentokrát zděný skalní hrad na Liberecku je Frýdštejn. Byl stavěn jako bergfritový s velkou okrouhlou věží, která sloužila nejspíše jako útočiště, ale zcela určitě i jako hláska. Stavitel využil pískovcovou skálu jen jako podklad pro stavbu a opracována byla až později; byly v ní vytesány světnice a nový vchod, čímž se Frýdštejn stal současně hradem skalním.

Skalní hrady byly nezřídka dřevěné, a proto zanikaly velmi rychle po opuštění. I jejich údržba musela být problematická, neboť dřevo při kontaktu se skálou hnije. A často se nakonec zapomnělo i na jejich skutečný název.

← Tzv. Oldřichovský hrad: pohled od vstupu na plošinu k severu zhruba směrem na Frýdlant

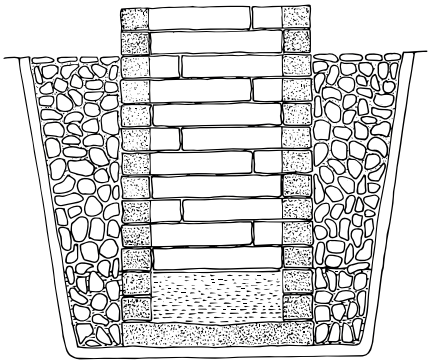

Voda je život

S vodou na hradech byly vždy problémy. Výšinné hrady jí měly málo, vodní hrady moc, rozhodující však nakonec byla její kvalita.

Pravé studny, do kterých se stahuje podzemní voda, jsou na hradech méně obvyklé než cisterny – nádrže na sběr vody povrchové, především dešťové. Hrady mohly výjimečně mít i vlastní vodovod, který pak sloužil i pomocným provozům v podhradí. Pokud však hrad stál na vysoké skalnaté hoře, museli se jeho obyvatelé spokojit třeba i s mělkou skalní rozsedlinou nebo dřevěnými sudy.

Hrady na Liberecku se s vodou potýkaly různě. Frýdlant mohl mít cisternu nebo studnu v místech dnešního zámku, voda se mohla brát i z řeky pod hradem. Zbirohy zase mají jednu z největších povrchových cisteren, která by se dala přirovnat k menšímu bazénu. Ve zprávě o opevnění hradu Grabštejna z 50. let 17. století píše inženýr Pieroni o studni s velmi špatnou vodou, kterou doporučuje zasypat. Je zajímavé, že poslední archeologický průzkum v daném místě nic neobjevil. Na Roimundu je dosud patrná mělká sníženina v předhradí, která byla několikrát jako cisterna popsána. Tzv. studna na Děvíně byla nejspíše také

cisterna, leda by byla hlubší než sto metrů. Zato Frýdštejn měl opravdovou studnu, dokonce chráněnou studniční věží, což je na českých hradech velmi neobvyklé. Z jiných hradů máme dokonce doložena i jednoduchá filtrační zařízení: voda sebraná ze střech prosakovala skrz hrubé a postupně jemnější kamínky, aby se posléze soustředila na dně cisterny.

Středověk přímé konzumaci vody na pití, vyjma čistých pramenů, příliš nedůvěřoval. Voda se přinejmenším převářela. Základním nápojem bylo pivo – pivovar byl podle archeologických průzkumů v hradním hospodářství celkem častý prvek. Hrady mívaly i své rybníky a haltýře, v nichž se zároveň držely živé ryby pro hradní kuchyni. Nádrže existovaly zcela jistě pod Grabštejnem a pod Frýdlantem.

↑ Schéma cisterny s filtrací

← Zbirohy: pravděpodobně nádrž na sběr povrchové vody

← I toto mohla být nádrž na dešťovou vodu (Helfenburk u Bavorova, jižní Čechy)

3 + 1 v roce 1250

Hrady 13. století přinesly rozčlenění interiéru. Původní velké sály se začaly dělit – nejprve lehkými dřevěnými příčkami, posléze úplnými zdmi na jednotlivé místnosti.

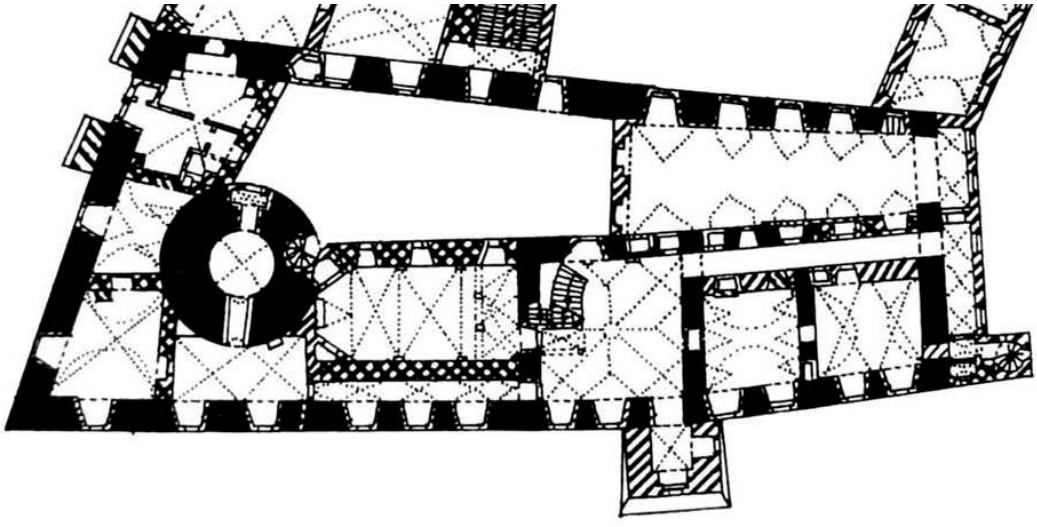
Později se na šlechtických hradech objevuje obytný prostor o třech částech (na královských už za časů Přemysla Otakara II.):

- místnost veřejná – síň určená k prezentaci, hostinám a jiným oficialitám,
- místnost soukromá – komnata (z latinského caminata, tj. vytápěná), která sloužila k letnímu bydlení, přijímání návštěv, později i jako pracovna,
- místnost sloužící spíše k zimnímu bydlení, někdy s vestavěným srubem nebo táflováním.

Způsob řazení vyplynul ze situace. Obvyklé provedení můžeme vidět na Bezdězu nebo Kamýku: dvě zhruba čtvercové místnosti po stranách sálu o dvojnásobné šířce. V obytných věžích mohlo podobné uspořádání vzniknout rozdělením patra na poloviny, přičemž jedna z nich byla rozpůlena ještě jednou. Někdy se dokonce hovoří o „gotickém bytě".

Z hradů v libereckém okolí si lze tříprostorového schématu všimnout na Grabštejně, avšak v neobvyklém provedení – síň je tu umístěna mimo střed dispozice, což je dáno stavebním vývojem objektu. Další dvě místnosti jsou spojeny chodbou, ta však může být mladší. Frýdlant je v jádru příliš malý a zachovává uspořádání, kde první patro zabírá sál a obytné místnosti jsou v patře druhém.

Jak je vidět, snaha o intimnější prostor k bydlení se objevuje velmi záhy a vzniklý byt se vlastně od moderní představy neliší. Schéma tří místností se opakuje v měšťanských domech i vesnických chalupách, kde se vstupuje do síně a z ní do světnice a komory. I byty v panelových domech zjevně přirozené uspořádání respektují, byť význam jednotlivých místností se posunul.

↑ Grabštejn: půdorys přízemí, černě značené nejstarší zdivo

Jídlo a... to druhé

Hradní kuchyně byly tzv. černé, tedy místnosti otevřené do komína nebo komínů, kam odcházel kouř. Někdy stačil i kout s dýmníkem.

V černé kuchyni se jídlo připravovalo na otevřených ohništích, ať už na velkém centrálním, kde se dalo vařit v objemných kotlích nebo rožnit celé kusy zvířat, nebo na několika menších, umístěných zpravidla ve výši pasu. Kuchyně mohly být vybaveny i chlebovou pecí. Pokud byla černá kuchyně zcela samostatná, mohla mít jeden centrální komín, jako se zachoval například na Roupově v západních Čechách.

Častější byly případy, kdy kuchyně vznikla adaptací jiné místnosti, a potom se teplo z kuchyně mohlo využít i na vyhřívání patra. Zajímavá černá kuchyně byla nejspíše na Frýdštejně v tzv. kapli tesané do skály. Svědčí o tom otvor proražený ve stropě, stopy po odtěžení soklu a obezdění otvoru na vnější straně. Černá kuchyně na Frýdlantu pocházela z pozdní přestavby a byla zrušena až v 19. století.

↑ Frýdštejn: tzv. kaple, pravděpodobně původně hradní kuchyně. Otvor ve stropě měl sloužit jako odvod kouře

→ Arkýřový prevét na krakorcích, vpravo okénka roubené místnosti (Radyně u Plzně)

Středověký hradní záchod je obvykle spojován s představou arkýřového prevétu, tedy přístavku ve vyšším patře budovy vyneseném na krakorcích, případně na trámech. Toto provedení bylo sice oblíbené, ale vykazovalo nevýhody bezpečnostní a estetické; fekálie například ulpívaly na fasádě a postupně ji narušovaly. Proto se stavěly tzv. záchodové věže s latrínami v každém patře nebo alespoň dřevěné šachty pod otvory prevétů. Nezbytnou součástí ložnice byly nočníky zabudované do speciálních stolic. Náš nejstarší funkční (a bohužel stále používaný) záchod máme na Přimdě v západních Čechách.

Na Liberecku se žádné přímé doklady o prevétu nedochovaly. Je pravděpodobné, že portálek v druhém patře grabštejnské věže byl po přestavbě využíván právě takto (a posléze zrušen), ale dnes je spíše pozoruhodný stopami po broušení zbraní v ostění. Někteří odborníci předpokládají prevét ve věži na Lemberku, a to podle analogií z jiných markvartických hradů. Na Frýdlantu není kvůli celkové přestavbě situace jasná a na ostatních hradech se nedochovalo vůbec nic.

Komfort bydlení

První vrcholně středověké kamenné hrady většinou velké pohodlí neposkytovaly. Pokud však hrad sloužil k obývání rodině majitele, zajištění elementárního komfortu bylo nezbytné. Místnosti se zateplovaly dřevem, vloženými sruby (roubené místnosti) nebo táflováním.

Jediná známá roubená místnost se zachovala zcela náhodou na tzv. Hrádku v Kutné Hoře. Na Karlštejně máme dochovanou a rekonstruovanou tzv. tabulnici, místnost pro stolování (tabuli s jídlem). Na Liberecku není doloženo nic z uvedeného, protože hrady byly přestavěny nebo jsou v troskách.

Hradní místnosti, obzvláště ty reprezentativní, měly stěny a pravděpodobně i stropy vymalované na dnešní vkus až divoce. Něco málo se dochovalo – pozdně gotické „zelené světnice“ na Housce, Blatné, Žirovnici a Jindřichově Hradci, známá je také figurální výmalba na pozadí akantových listů z tzv. královské komnaty na Zvíkově. V hradních kaplích pak lze předpokládat sakrální motivy.

Středověký nábytek byl podobný současnému, pokud můžeme soudit podle iluminací a obrazů – stůl, někdy určený k umístění ke zdi, lavice, židle s opěradlem i bez, skládací, často třínohé. Postel je známkou luxusu a movitosti majitele. Křesla ani pohovky středověk neznal, židle s opěrkami pro ruce byly vyhrazeny pro mimořádně významné osobnosti.

Základním nábytkem ovšem byla truhla. Jednu opravdu rozměrnou a opatřenou bytelným kováním (nejspíš sloužila jako trezor) můžeme vidět na Točníku. Vyráběly se i drobné truhličky na šperky nebo vyšívací náčiní pro hradní paní. Masivní truhly se pravděpodobně sesazovaly a okovávaly až na místě a nepočítalo se s jejich stěhováním. Pokud dřevo dosloužilo, menší truhly se mohly po opravě použít ke skladování potravin nebo krmení pro zvířata.

Dochovaly se také drobné niky ve zdech, někdy se zbytky dřevěného vyložení. Skříně do Čech přicházejí až později a pravděpodobně z měšťanského prostředí. Rozměrný nábytek byl často rozložitelný na díly kvůli snadnější manipulaci a držel pohromadě pomocí klínových spojů. Bezpečně středověkých kusů se dochovalo minimum. Dřevo podléhá zkáze a nábytek se s majiteli objektů stěhoval, dokud se úplně neopotřeboval.

↑ Masivní truhla z hradu Točník, foto: Národní památkový ústav

Teplo domova

Kamenné hrady byly… kamenné, a tudíž chladné a vlhké. Problém, jak je vytopit, se řešil od počátku. Bylo potřeba udržet přinejmenším stálou teplotu a také odvod vlhkosti.

Krby známe už z nejstarších hradů podle dochovaných konzol nebo pozůstatků po odvodu kouře. Kromě kovových košů na oheň existovala i přenosná ohřívadla z hlíny pěchované do forem ze dřeva nebo, ještě lépe, ze železa. Otevřený oheň však představoval stálé riziko požáru, nehledě na nehospodárnost provozu, přesto bylo dobré vytápění znakem bohatství majitele hradu.

Kachlová kamna se na českých hradech doložitelně vyskytovala od 14. století. Z Liberecka, respektive z horního Pojizeří, máme soubor kachlů z hradu Návarov z konce 15. století, ale kachlové zlomky různého stáří byly nalezeny prakticky na všech lokalitách. Představu o podobě kamen pak máme z dobových vyobrazení. Lze předpokládat, že se v nich topilo zvenčí, tedy z chodby, z vedlejší místnosti nebo samostatné komůrky.

Středověk znal i horkovzdušné vytápění. Z horního Pojizeří máme jedno doloženo takřka nepochybně a jedno možná. Na Zbirohách bylo použito konvekční vytápění: topným médiem byl horký vzduch, který stoupal z topeniště odděleného neprodyšnou a nehořlavou přepážkou a procházel průduchy ve stropě do vytápěné místnosti.

Podle archeologického průzkumu se podobné zařízení nacházelo i na Návarově. Je tedy možné, že na dalších hradech byly nějaké formy horkovzdušných zařízení zničeny při přestavbách nebo destrukci stavby.

↑ Zbirohy: pohled do stropu předpokládané topné místnosti

← Návarov: římsový kachel s motivem trpasličí galerie, Městské muzeum v Železném Brodě

al' aīmalie

Animalia castrata. oplo. frioꝛa sut ipis nō castratis. Electō arietū. pea vrcine. aīal' castū. pea utilie. ⁊ ish sut gdus boitatu int castta aialia. umamitum bn digerunt. nocu'. lassant stom. Remo nocumtu cum suco fructuum aut uino gnatoꝛ. Qd gnant sanguīe tepattum. Coīciut mag tpatis. ⁊ cal'. uncubz. ucn. ⁊ oꝛientalibz.

Lidé na hradech...

Královské hrady držel král v zastoupení správce. Tomu se říkalo castellanus, purkrabí, burggraff, někdy villicus a podobně. Šlechtické hrady významných rodů mohly rovněž mít správce, sídelní hrady však spravoval vlastník osobně. Drobné hrady bez významné obytné či správní funkce spravovali velitelé posádek – kapitáni či hejtmani.

Sídelními hrady na Liberecku byly například Frýdlant pro Biberštejny, Grabštejn a Roimund pro Doníny a Návarov pro Čúchy ze Zásady. Frýdštejn byl nějakou dobu v držení Zajíců z Hazmburka, kteří zde však nežili.

V českém prostředí se dlouho udržoval status družiníka, osoby žijící z prostředků předáka a poskytující mu za to službu, zpravidla vojenskou. Postupně se pod vlivem německých zemí vžívá manská, tj. lenní služba, kdy leník vykonává službu za udělené beneficium, jímž je zpravidla půda k obdělávání. Na hradech tvoří leníci (manové) základ osazenstva a obsluhy. Manové robotní zajišťovali provoz, manové ušlechtilí vojenskou službu nebo čestné úřady. Manská služba se z osobní měnila na vazbu k hradu jako předmětu práva. Na Frýdlantsku manství mizí až za třicetileté války, jinde během 16. století.

← Scéna pastvy hospodářských zvířat z oblíbené středověké příručky *Tacuinum Sanitatis* (Zachování zdraví), v níž se doporučuje chov a konzumace masa kastrovaných zvířat pro jeho snadnou stravitelnost

... a pod hradem

Předhradí je sídelní struktura přímo a těsně související s hradem, často spojená s jeho opevněním. Při stavebním rozvoji hradu bývá předhradí obvykle pohlceno, jako se to stalo na Grabštejně nebo Frýdlantu při přestavbě na zámek, při zániku hradu většinou mizí s ním. Proti tomu podhradí je s hradem spojeno volně (město Frýdlant, zaniklý Grafental), při zániku hradu někdy přebírá jeho jméno (Frýdštejn) a může převzít i jeho správní úlohu, případně hrad zcela pohltit (Český Dub, ačkoli tam nedošlo k úplné destrukci).

„Pod hradem" žila obsluha, která byla povinná hradu výkony nebo dávkami, hradní čeleď, námezdné síly a také řemeslníci, obchodníci a hostinští vázaní na podhradní obec, případně manové, jejichž službu nebylo možné vykonávat přímo na hradě. Mohl zde žít kaplan nebo kněžský sbor. Specifické bylo osídlení širšího podhradí Hamrštejna, kde byla vykonávána hornická a hutnická činnost a pravděpodobně tu pracovaly i první hamry v Čechách. Rovněž v okolí Roimundu lze vysledovat pozůstatky důlních aktivit, konkrétní těžba však není doložena.

← Lov býval obvyklou zábavou šlechty, cvičily se při něm bojové dovednosti. Zobrazení skoleného jelena pochází z knihy *Livre de chasses* (Kniha o lovu) z roku 1389

Dobývání hradu

Dějepisná literatura zkracuje akt dobývání hradu na samotný výsledek dobytí a jen ve vzácných případech přidá časový interval, pokud dobývání trvalo déle nebo bylo nějakým způsobem komplikované. Z pramenů tedy nevíme mnoho, ledacos se však dá soudit podle změn v terénu nebo způsobu poškození hradu.

Hrady na Liberecku dobývané zcela určitě byly, ale kdy přesně a jak nevíme vlastně až do 15. století. Je možné, že i přebrání královských hradů novými správci bylo spojeno s násilím. Roimund si přivlastnil Jan z Vartenberka a následně byl obsazen vojskem lužických měst. Rovněž zásahy krále Přemysla Otakara II. se určitě neobešly bez hrozeb dobytím.

Pokud hrozby nestačily, hrad mohl být královskými silami opravdu dobýván. Zbirohy byly částečně pobořeny na příkaz Václava IV. pro lupičství jejich držitele, Markvarta z Vartenberka. Návarov zřejmě králem dobýván nebyl, ale i tak se mezi jeho držiteli nakrátko objevuje Jiří z Poděbrad.

Husitské války přinesly novou vlnu intenzivního dobývání. Hrady Hamrštejn, Grabštejn, Lemberk, Děvín a Falkenburk na Liberecku s jistotou dobyl Jan Čapek ze Sán a z nich pak podnikal loupežné výpravy proti lužickým městům. Hrady byly krátce po dobytí plně funkční, což předpokládá ukončení dobývání formálním uznáním hradu za dále nehájitelný.

Dobytí hradu tzv. z chodu, tedy rychle a bez příprav, je nejméně pravděpodobné a mohlo k němu dojít jen zásahem zvenčí: zradou, úskokem či překvapením. Jinak dobytí obvykle předcházelo obléhání. Naproti Grabštejnu jsou dodnes zachovány terénní změny, které mohou souviset právě s obléhacími pracemi – příkopy a jámy mohou být pozůstatkem opevnění, ubikací či postu pro dobývací stroj.

Konrád Kyeser sestavil v letech 1402–1405 obrazový sborník *Bellifortis*, v němž kromě kolorovaných kreseb existujících dobývacích strojů uvádí i celou řadu fantaskních a symbolických ilustrací, jejichž smysl můžeme jen odhadovat. Přesto je tento materiál považován za použitelný konstrukční manuál.

Velké dobývací stroje sloužily k vrhání předmětů nebo překonávání či boření hradeb. Energie potřebná k vrhu byla nastřádaná ve zvednutém závaží nebo stočené pružině. V závislosti na typu stroje uměly vrhat projektily po balistické křivce (trebuchet) nebo po ploché dráze (např. onager). Existovaly i dobývací zbraně střelné, a to masivní samostříly zvané balisty. V 15. století se objevují i „hrubé kusy", bombardy pro střelbu velkými rážemi nebo houfnice pro střílení do skupin vojáků.

A co tyto zbraně do hradu vrhaly? Kromě kamene také oheň nebo snadno zápalné látky, přičemž středověk znal i bakteriologické zbraně, jako obsah žump nebo mršiny. Smyslem bylo učinit hrad bezbranným, protože zbořit jej do základu bylo málokdy účelné.

↑ Trebuchet schopný vrhnout až šedesátikilogramový projektil (Chebský hrad)

Jak hrady umíraly

Konce hradů bývaly různé. V Čechách máme velmi málo opravdu dobře zachovaných staveb, z jejichž pozdějších proměn je hrad stále patrný – Bezděz, Kost, Křivoklát, do určité míry i Zvíkov a Karlštejn, abychom jmenovali ty nejznámější. Častěji došlo k přestavbě hradu na zámek, případně na účelovou stavbu (pivovar nebo jiný provoz, vězení, kasárna, školu, radnici apod.). Nejčastěji z hradu zbyla zřícenina nebo jen těžko znatelné stopy v terénu.

Hrady na Liberecku skončily až na výjimky (Frýdlant, Grabštejn, Lemberk) jako zříceniny v nejrůznějším stavu rozpadu. Některé jsou stále dobře patrné a čitelné – například Frýdštejn, který byl zachráněn Klubem českých turistů před rozebráním, nebo po vybudování železniční trati obtížně dostupný Hamrštejn či Roimund, jenž je silně poškozený těžbou dřeva a nezájmem o záchranu.

Hrad ponechaný svému osudu se tzv. archeologizuje, jak postupně příroda působí na zdi bez ochrany střechy a vnitřní vazby. Uvolněný materiál padá do prostoru mezi stavbami a postupně trosky hradu zakrývá. Tehdy hovoříme o uzavřených hradech, jejichž podstatu a podobu lze zjistit jen archeologicky.

← Hamrštejn: rozpadající se zdivo jižní věže. Eroze napadá plášť zdi a méně soudržný materiál jádra se postupně oddroluje

Pokud byl však hrad v dosahu místních obyvatel, mohl zmizet neobyčejně rychle. Stal se totiž zdrojem stavebního materiálu. Hrad nebo jemu analogická stavba ve městě dokáže podlehnout zkáze ještě více, protože se ztratí i celé okolí. Tak byla ztracena a znovu objevena například komenda johanitů v Českém Dubu. Pouze úsilím místních se podařilo zapomenutou památku znovu dostat do obecného povědomí.

Záměrné boření hradů je spojeno s výnosem Ferdinanda III., který přímo přikazoval rozebírat neobývané objekty. Smyslem bylo zničit všechna místa, která by se mohla stát útočištěm cizích vojsk nebo loupeživých band.

Skalní hrady, pokud měly ve své konstrukci minimum kamene, shnily nebo shořely. Jezdec u Liberce byl nejspíše hradem poměrně rozlehlým, ale dřevěným, tudíž snadno podlehl zkáze. Tzv. Oldřichovský hrad nad starým Oldřichovským sedlem, zřejmě dřevěná strážní pevnůstka zařaditelná mezi horské hrádky, nejspíš jednoho dne prostě shořel. Torza skalních hradů však mohla být znovu obnovena nebo, jako Valečov, posloužit coby úkryt vesničanů.

Geofyzika aneb jak se „kouká“ pod zem

Geofyzika představuje soubor metod, které umožňují nahlédnout pod povrch země bez nutnosti kopání. V archeologii pomáhá nedestruktivně odhalovat skryté struktury, jako jsou základy staveb, hroby, příkopy či ohniště.

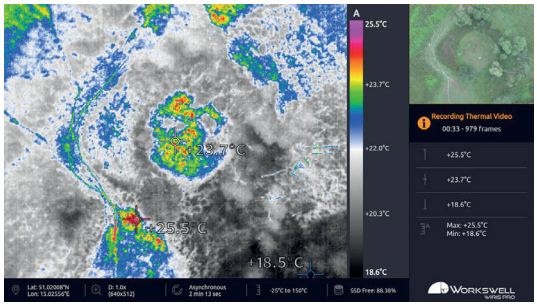
Magnetometrie měří drobné změny v magnetickém poli Země, které jsou způsobeny přítomností archeologických objektů. Například vypálené struktury, jako jsou pece nebo ohniště, mají odlišné magnetické vlastnosti než okolní půda. Přístroj zaznamenává tyto odchylky a výsledkem je mapa, na níž se skryté objekty zobrazují jako kontrastní útvary. Magnetometrie je rychlá a efektivní, ale nelze ji použít v blízkosti elektrifikovaných tratí, blízko vodičů nebo například na nepříliš starém smetišti.

Elektrická odporová tomografie (ERT) využívá rozdílů v elektrickém odporu různých materiálů. Do země se pomocí elektrod vysílá střídavý elektrický proud a měří se odpor prostředí. Kamenné zdi nebo suché struktury kladou větší odpor než vlhká půda či zásypy. Výsledkem je profil, tedy řez podzemí, který odhaluje rozložení struktur v různých hloubkách. Tato metoda je obzvláště vhodná pro detailní průzkum menších lokalit a podzemních prostor, protože vzduch má řádově větší odpor než hornina.

Georadar využívá elektromagnetické vlny. Přístroj vysílá impulzy do země a zaznamenává jejich odrazy od různých vrstev a objektů. Každý materiál odráží signál jinak, což umožňuje vytvořit obraz podzemních struktur. Georadar je schopen poskytnout velmi detailní informace, včetně odhadu hloubky nalezených objektů. Jeho nevýhodou je vyšší citlivost na podmínky prostředí, například vlhkost půdy, a problematické vyhodnocení.

Seizmická prospekce sleduje šíření mechanických vln v zemi. Tyto vlny se šíří různou rychlostí v závislosti na hustotě a vlastnostech materiálu. Měřením jejich odrazů a lomů lze rekonstruovat strukturu podzemí. V archeologii se využívá spíše výjimečně, ale může být přínosná při studiu větších nebo hlubších objektů.

Díky geofyzikálním metodám mohou archeologové přesněji určit, kde kopat, a tím minimalizovat zásahy do terénu. Výsledkem je nejen úspora času a nákladů, ale především ochrana kulturního dědictví.

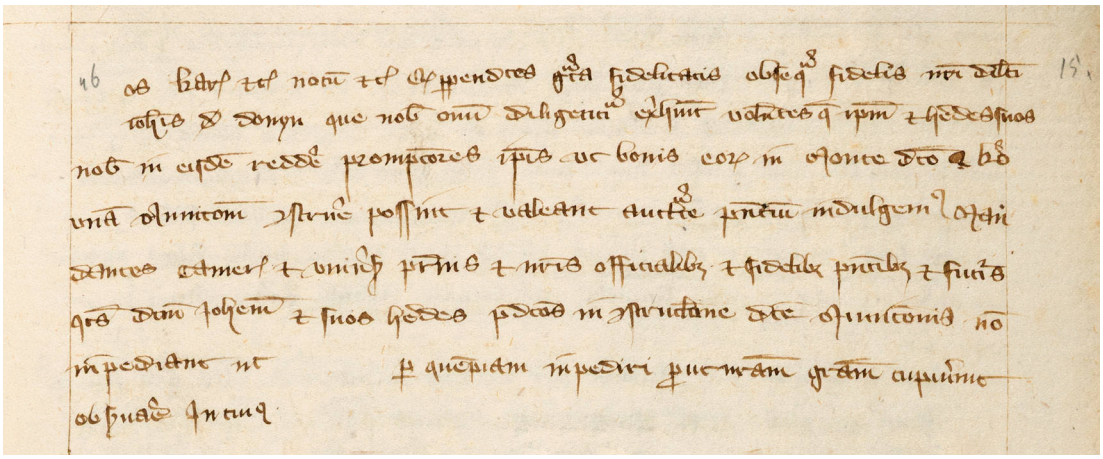

↟ Ves u Černous: infračervený snímek povrchu někdejšího tvrziště

↑ Příprava dronu před startem

Litera scripta manet — napsané zůstává

I ke stavbě hradu bylo potřeba povolení. Toto je úřední opis zakládací listiny jednoho hradu, datované do roku 1342.

↑ Faksimile opisu zakládací listiny hradu, pravděpodobně Roimundu. (*Summa Gerhardi*, nejpozději 1345)

„My, Karel atd., uvedený atd., vzhledem k vděčné věrnosti našeho milovaného věrného Jana z Donína, kterou nám prokázal s veškerou pílí, a přejíce si, abychom jemu a jeho dědicům v tomtéž pomohli, jim dovolujeme, aby mohli postavit a udržovat opevnění na zmíněné hoře z autority [naší] současné, nařizujíce komorníkům a všem otcovským i našim úředníkům a věrným současným i budoucím, že nebudou bránit zmíněnému Janovi a jeho dědicům výše uvedeným při stavbě zmíněného opevnění ani [nedovolí], aby jim v tom kdokoli bránil, neboť si přejí zachovat naši milost."

Jenže název hory chybí. Zkusme to tedy jinde. Žitavská kronika Jana z Gubenu uvádí:

„Téhož roku Romung vystaven panem Janem z Donína. To se stalo roku 1347, 15. den před říjnovými kalendami [17. září]."

Ovšem Kryštof Manlius ve svých *Sedmi knihách komentářů k lužickým dějinám* (šestá kniha, kapitola 18) píše:

„Roku 1347 byl postaven hrad Roymung u Hirschfelde (někdy zvaný Ronov), zatímco Karel již vládl v Čechách."

To komentují vydavatelé jako Manliův omyl, respektive záměnu dvou hradů podobného jména. K tomu ještě J. C. Rohn (*Kronika měst Frýdlantu a Liberce*, kapitola O starých majitelích a pánech českého hradu Grabštejn) dodává:

„Roku 1347 purkrabí Jan z Donína, vévoda na Grabštejnu, postavil dva hrady, Roynung a Falkenburg."

A nakonec ještě badatel soudobý, Zdeněk Dragoun, přichází s úplně jinou tezí: hrad postavil o dvacet až třicet let dříve Raimund z Lichtenburku. Jenže citovaný Raimund neměl, kromě příbuzenství s Ronovci, se zdejším krajem nejspíš nic společného, nehledě na to, že jméno hradu v dochovaných materiálech nikdy nezní „Raimund" nebo podobně, ale Romung, Roynung, Roymung, Roynunga.

Co tedy říci závěrem: Zakládací listina patří s největší pravděpodobností k Roimundu – alternativou je Falkenburk, jenže ten byl daleko méně významný. Jistotu ale nejspíš nebudeme mít nikdy.

Pověst vítězí nad realitou

V průvodcích po Frýdlantu se dočtete o „věži zvané Indica“, čímž je myšlena věž hradu, datované do začátku 11. století a popisované jako maják. První novodobou zmínku uvádí Rohn v Kronice měst Frýdlantu a Liberce, kde polemizuje s tvrzením staršího Zedlerova univerzálního lexikonu, podle něhož se Frýdlant kdysi nazýval Indie. Rohn tento výklad odmítá jako omyl a soudí, že šlo spíše o výraz „Indica“ či „Index“ ve významu „ukazatel“.

Jenže stavba typu majákové věže pro danou dobu a místo nedává smysl – někdo by ji musel postavit a musel by na ní udržovat oheň, dokud by kolem ní ve 13. století nevyrostl hrad. Nemluvě o nutných opravách, které by taková stavba vyžadovala.

Krajina na jih od Frýdlantu byla neprostupná a stezky od severu do Čech procházely spíš pahorkatinou na levém břehu Nisy k Lužickým horám. Hledat cestu do údolí Jeřice dávalo smysl daleko později, až když vznikla Žitava a nastal důvod se jí kvůli mýtnému vyhýbat, a k tomu došlo právě až ve 13. století. Potom už mělo smysl mít orientační bod, který by ukazoval na staré Oldřichovské sedlo, nejkratší cestu přes hory. Taková cesta později opravdu existovala – kromě důkazů v krajině o tom svědčí i opakované zákazy dopravy zboží mimo Zhořelec a Žitavu, které se začaly objevovat ve 14. století.

Milan Svoboda předpokládá, že slovo Indica vzniklo špatným čtením „u“ jako „n“, má proto znít „Iudica“, resp. „Iudex“, jinak řečeno vězení. Je tu ale i další možnost: termín „věž“ nemusí znamenat stavbu, ale skalní útvar. Sopečný suk, na kterém dnes hrad stojí, byl vždy holý a nápadně čněl z okolního lesa. Navíc neexistuje soudobý, tedy do 11. nebo 12. století datovatelný pramen, který by věžovitou stavbu vůbec zmiňoval.

Věž frýdlantského hradu zcela zapadá mezi podobné stavby 13. století. Je to bergfrit, útočiště sloužící jako poslední záchrana obléhaných, když všechna ostatní obrana selhala, a neexistuje jediný důvod, proč ji datovat o dvě století dříve. Bergfrity mívaly různé účely, ale nikdy, přestože se jich u nás dochovalo hodně, nebyly použity jako základna majáku.

↑ Současná podoba věže frýdlantského hradu

↑ Umělecká představa frýdlantského hradního kopce před stavbou samotného hradu na základě výškopisných dat ČÚZK, ilustrace: Michaela Sterzová

Křižáci

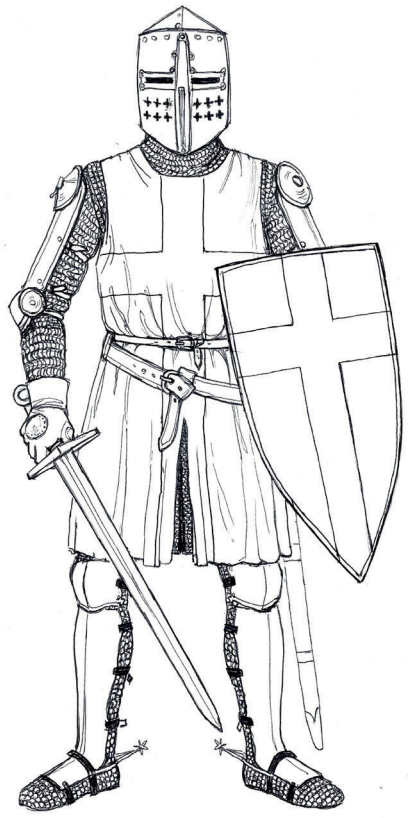
Johanité, Řád rytířů špitálu svatého Jana v Jeruzalémě, vznikl na začátku 12. století jako organizace pečující o nemocné poutníky do Svaté země. V Praze se objevili krátce nato, již v polovině století. Byli organizováni jako vojenské duchovní společenství, řád ozbrojených mnichů sdružených do konventů, a v jejich čele stál komtur.

Po pádu křižáckých království v Palestině se johanité odebrali na Kypr a Rhodos, až se konečně roku 1530 usadili na Maltě, podle které jsou dodnes známí jako maltézští rytíři. První johanitská komenda mimo Prahu, kombinovaná se šlechtickým sídlem, vznikla ve Strakonicích na počátku 13. století zásluhou Bavora ze Strakonic. Ze zdejší komendy byli johanité vyhnáni až po roce 1948.
V severovýchodních Čechách, kde král přidělil rozsáhlá území členům rodu Markvarticů, aby je kolonizovali, se johanité objevili v první polovině 13. století. V roce 1238 jim král za přítomnosti Markvarta z Hruštice a jeho synů Jaroslava a Havla převedl někdejší újezd Vladislavice v místech dnešního Českého Dubu. Komendu zde založil Havel z Hruštice, který se však brzy i s manželkou Zdislavou začal psát po Lemberku nebo Jablonném.

Po Havlovi, který zemřel roku 1253, se patronem komendy stal jeho bratr Jaroslav. Celý objekt v 80. letech 13. století vyhořel, následně byl obnoven a již v roce 1291 uváděn jako místo, jehož návštěvou lze dosáhnout odpustků. Roku 1357 jej navštívil Karel IV. Po požáru na konci 60. let 14. století byla komenda znovu přestavěna. V roce 1425 ji obsadili pražští husité a poté z pramenů zcela mizí.

Českodubská komenda byl objekt klášterního půdorysu: trojkřídlý a na severní straně uzavřený zdí, s ambitem vedeným kolem dvora a s konventem a komturovým sídlem na východní straně (dodnes částečně zachovalými). Komenda nebyla dostavěna podle původních představ najednou, jižní a západní křídlo bylo budováno o bezmála sto let později.

Odborníci se rozcházejí, zda komendy mezi hrady řadit, nebo ne – jedni poukazují na církevní podstatu objektů, druzí zdůrazňují jejich obranný a vojenský význam. My se spokojíme s konstatováním, že komenda ilustruje obtížnost definice pojmu hrad, ale k Liberecku nejméně jedna bezpečně patří.

↑ Johanitský rytíř v plné zbroji, ilustrace: Michaela Sterzová

Rytíři a lapkové

Středověk k loupežnictví přistupoval různě – bylo vnímáno jako vážný problém, obzvlášť pokud se oloupený nacházel pod ochranou krále nebo pokud jeho obráním či zabitím vznikla králi škoda. Ale být opovědníkem, tedy osobou, která formálně vypověděla soukromou válku sousedovi nebo panovníkovi, se považovalo za legální, přičemž případné loupení smyslem tohoto aktu nebylo.

S loupežnictvím se setkáváme především na zemských stezkách, po kterých se pohybovalo zboží i peníze. Obchodníci byli ve dvojím ohni: na jedné straně nenechavá šlechta i obyčejní lupiči, na druhé města, která je vydírala vysokými poplatky a právem skladu. Proto se kupecké stezky často přesouvaly mimo autoritami vytyčené trasy, což bylo královskou komorou opakovaně zakazováno.

Loupilo se z různých důvodů: posádka hradu na tom mohla být existenčně opravdu zle, jako například na Roimundu poté, co byl obsazen jednotkami lužických měst a měšťané na výživu tamních mužů příliš nedbali. Často se loupilo příležitostně, což místní šlechta dokázala tolerovat, obzvlášť měla-li z toho prospěch. Pravidelné přepadání kupeckých karavan už však budilo pozornost a mohlo vést až k trestné výpravě; právě z tohoto důvodu například zaútočily jednotky Václava IV. na Vartenberky na Zbirozích.

Systematické loupení na Liberecku ale vypadalo jinak. V Lužici se zformoval bohatý svaz šesti měst, proti kterým stála věčně hladová a nepokojná místní šlechta. Během 14. století začíná být v kronikách, zejména lužických, na zdejší hrady upozorňováno jako na loupežnická hnízda. Nejprve se zmiňuje Frýdlant, později zejména Roimund (po uchvácení Janem Chudobou) a takřka bez výjimky všechny pojizerské hrady. Situace vyústila za husitských válek do překvapivého zvratu – katolická šlechta na krátký čas nalezla s městy společnou řeč.

Loupení té doby nabralo novou podobu, objevují se i první jména profesionálních zločinců. Mikuláš z Kaišperka uchvátil Grabštejn a dlouho z něj ohrožoval Žitavu. Jan II. z Ralska slíbil žitavským, že za značný obnos hrad dobude, jenže upadl do léčky a byl o všechny peníze okraden. Měšťané to vzali jako zradu, šlechtice zajali a nechali ho usmýkat koněm.

Na obranu nejen proti loupežníkům nechal Karel IV. vybudovat hrad Karlsfried, celní stanici a posádkovou pevnost. Také dovolil Donínům, jako rodu se zázemím mimo české země, vystavět Roimund, a upevnit tak klín mezi vartenberským a biberštejnským panstvím. Se sebevědomými, příležitostně loupeživými rytíři zápolil ještě Jiří z Poděbrad, podezírán byl tehdy například Petr Čúch ze Zásady. Loupežnictví v kraji skončilo až po třicetileté válce.

↑ Příslušník loupežné družiny, ilustrace: Michaela Sterzová

Jan Chudoba z Ralska

Jan řečený Chudoba z rodu Vartenberků byl významnou a své době se vymykající postavou. Původně kanovník, potom loupežník, hochštapler a podvodník, ale i dobrý hospodář a okouzlující člověk. Spoluzakladatel Panské jednoty, obratný vyjednavač, organizátor obrany proti husitům a poté jejich spojenec.

1379 se stává kanovníkem u sv. Víta
1390 opouští kněžstvo a odchází na Vartenberk
1392 provozuje loupežnictví ze zabraného Roimundu
1399 se píše po právě postaveném Ralsku
1406 se lstí zmocňuje Bělé pod Bezdězem
1407 je přinucen Bělou vrátit králi
1410 jej Jan Hus přátelsky kárá pro lapkovství
1415 spoluzakládá Panskou jednotu
1417 dostává od krále milost (neví se proč)
1419 vyjednává s pány a lužickými městy podporu pro Zikmunda
1420 Čeněk z Vartenberka ho krátce věznívPraze
1421 účastní se sněmu v Čáslavi, ač je katolík
1423 bojuje s pány z Valečova o své dědictví
1424 sjednává pomoc v Lužici, husité míjejí jeho statky
1425 ohrožován Janem Čapkem ze Sán, opět žádá o pomoc, jedná o ochraně zemské stezky, zatímco husité obsazují Michalovice a Český Dub
1426 začíná navazovat kontakt s husity, ale stále jedná s lužickými městy
1427 přidává se na stranu husitů, husité plení Lužici
1433 umírá

Jan Chudoba převyšoval vrstevníky rozhledem, inteligencí i schopnostmi, které se projevily v jeho zpravodajských a diplomatických aktivitách. Do husitských nepokojů žil na hraně a ve věčných sporech, ale potom nastala změna. Zatímco ostatní páni se věnovali vzájemnému hašteření, on objížděl hrady a města, jednal, přemlouval a sháněl peníze, ale byl si vědom marnosti svého jednání. I když získával informace tajně přímo mezi husity, ti stejně prošli až do Lužice, kterou vyplenili. Chudoba nakonec řešil, zda má nadále riskovat majetek i život, nebo se raději přidat k nepříteli, a rozhodl se pro zradu. Ale koho vlastně v roce 1427 zradil? Demoralizovanou Panskou jednotu, nebo nedůvěřivá lužická města, na jejichž majetku se léta živil loupením?

Jan Chudoba nakonec v roce 1433 předal majetek synovi a krátce nato zemřel.

↑ Výše postavený šlechtic, počátek 15. století, ilustrace: Michaela Sterzová

S erbem na štítu

Potřeba odlišit se v bitevní vřavě vedla nejprve ke vzniku znaků a barev jednotlivých vojsk. Osobně a posléze rodově vázaná symbolika se objevila ve středověku a nabývala na významu společně se svými nositeli.

Znak je obecně přijímaný a kodifikovaný symbol. Heraldický znak je daný popisem, tzv. blasonem, aby se omezily případné odlišnosti dané konkrétním provedením. Středověk znal znaky zemské, rodové, městské, církevní či cechovní.

Erb je znak vázaný na šlechtický rod nebo jednotlivce. Poprvé se objevil v podobě symbolů malovaných na zbroj, aby bylo možné odlišit od sebe podobně oděné bojovníky. Maloval se výraznými barvami a především na štíty.

Herold je odborník, dříve dvořan, pověřený zakládáním, evidencí a popisem erbů. Heroldi rozhodovali o platnosti a použitelnosti figur a bývali pověřováni diplomatickými úkoly. Udržovali mezi sebou hierarchii a obvykle nepoužívali vlastní jména, ale úřední pseudonymy.

Erbovní symbolika se postupně rozvíjela od jednoduchých, tzv. heroldských figur (dělení štítů) přes figury obecné až po zdobné barokní erby. Vrcholný středověk, jak můžeme vidět například na německém hradě Lauf, znal zřejmě jen erby jednoduché, bez ozdob.

Středověká rodová heraldika připouštěla pouze čtyři barvy (černou, červenou, modrou a zelenou) a dva kovy (stříbro a zlato). Kombinovat bylo možné pouze barvu s kovem, neboť zlato se stříbrem bylo vyhrazeno Svatému stolci a dvě barvy v poli štítu vedle sebe mohly symbolizovat pochybný původ. To se však nevztahovalo na obecné figury v podobě zvířat, věcí a podobně.

Štít se popisuje vždy z pohledu štítonoše, tedy levá strana je pro diváka pravá. Způsob popisu je dán pravidly: začíná se štítem, pokračuje figurami. Štít může být celý, polcený (rozdělený svisle), dělený (rozdělený vodorovně), čtvrcený, dělený pokosem (z pravého horního do levého dolního rohu) nebo pošikem (naopak). Tři vodorovné pruhy jsou trojříčí, prostřední pruh výrazně tenčí je břevno a tak dále.

↑ Erby české šlechty a znak města Kutná Hora v erbovní síni hradu Lauf

→ Na detailu vyobrazení z *Livre des tournois* (Knihy turnajů) z 15. století předkládá herold králi svitek s erbovními registry

Hrady kolem Liberce

Frýdlant

Frýdlant byl založen v první polovině 13. století bratry Jindřichem a Častolovem z rodu Ronovců. Přemysl Otakar II. jim hrad odebral a udělil v léno Biberštejnům (jiné prameny uvádějí, že jim byl prodán), kteří tu jsou připomínáni celý středověk. Používali jej jako sídelní a postupně z něj expandovali směrem k jihu až do údolí Nisy a dál na jihovýchod.

Hrad byl původně velmi jednoduchý, o jediném paláci a mohutné věži. Skálu, na níž stojí, hradba zcela obepíná a jeho původní tvar je přes terénní a stavební úpravy dodnes patrný. Je pravděpodobné, že původní palác vznikl až po dokončení věže a hradby. Byl velmi malý, a to dokonce tak, že celé podlaží zabírala jedna místnost. Spojení pater mohlo být vysunuto mimo půdorys, potom by mělo podobu soustavy pavlačí přístupných po žebřících. Dnes neodpovídá ani patrování samotné, neboť palác byl v první polovině 16. století pravděpodobně zbořen a přestavěn, nicméně dispozice v hlavních rysech zůstala zachována. Věž stále čeká na detailní průzkum, přičemž její nejnižší podlaží je zasypáno sutí od přestaveb v 17. století.

Grabštejn

Grabštejn pochází z poloviny 13. století a vyrostl na místě starší stavby. Přemysl Otakar II. jej udělil Donínům, kteří jej přestavěli na bergfritový hrad značných rozměrů. Za husitských válek, v letech 1430–1437, byl dobyt Mikulášem z Kaišperka a posléze Čapkem ze Sán. Byl také obsazen lužickými městy a následně opět vrácen Donínům. Ti z něj učinili centrum svého českého dominia s pravděpodobnou vazbou na donínské důlní podnikání v Podještědí. Kaple sv. Barbory je novověká, ale kaplan se na hradě připomíná už ke konci 14. století.

Při rozšiřování hradu stavitel zjistil, že v místech předpokládané novostavby prochází geologický zlom, vlastně křížení dvou zlomů, které se pohybují, a zamezují tak prostému založení. Stavitelé však projevili vynalézavost a zdi přístavby vynesli přes zlom na klenutých pasech, které vlastní pružností pohyb kompenzují, a stavba tak může stát. Nádvoří bylo posléze zastavěno. Protože původní vysoká hradba se stala vnější zdí nových budov, bylo třeba vysunout obranný perimetr ven z hradu. Pozici brány neznáme, ale víme, že plocha dnešního zámku byla využitá nejspíše předhradní osadou.

↑ Hrad a zámek Frýdlant, foto: Ladislav Renner

↑ Grabštejn: letecký pohled, foto: Ladislav Renner

Hamrštejn
Hamrštejn byl založen Biberštejny k ochraně jižního cípu dominia. Poprvé byl zmiňován v roce 1357 a je spojen s důlním podnikáním na pravém břehu Nisy. Jednalo se pravděpodobně pouze o posádkový hrad bez rezidenčního významu. Velitelé hradu pocházeli zpravidla z rodiny Dachsů, dědičných správců a posléze biberštejnských manů (1411), vyjma epizody v první polovině 15. století, kdy hrad spravoval Fredeman z Gersdorfu. Mikuláš Dachs se objevil znovu v roce 1429, pravděpodobně už ale v té době několik let hrad spravoval. V roce 1433 byl hrad obsazen Janem Čapkem ze Sán, poté krátce držen Doníny, v roce 1486 obsazen Hazmburky, následně opět Doníny a nakonec znovu Biberštejny. Často byl zmiňován jako loupežnické hnízdo.

Dispozice hradu je dvouvěžová; jižní věž měla význam více obranný, severní byla obytná. Staveniště, tedy hřeben v meandru řeky, neumožňoval větší stavební rozvoj. Hrad byl spojen s důlním podnikáním na pravém břehu Nisy (levý břeh náležel Donínům). Stavební rozvoj hradního jádra se patrně omezoval pouze na dřevěné nebo dřevohlinité stavby, bezprostředně související s provozem (kovárna, stáje), nějakou dobu mohl sloužit také jako sklad železářského zboží z místních hamrů. Neobvyklé jsou oblé, nepravidelné tvary obou věží. Předpokládané hospodářské zázemí severně od hradu bylo zničeno při stavbě železnice.

Návarov
Hrad Návarov mohl být založen na přelomu 13. a 14. století na místě pravděpodobné předchozí stavby. Pro jeho rozsáhlost a polohu se o něm uvažuje jako o hradu královském, přímé důkazy však chybí. Jako první držitelé se připomínají Valdštejnové, nejprve zřejmě jako správci a posléze i vlastníci. Roku 1394 hrad držel na základě královského udělení Jan Čúch ze Zásady, oblíbenec Václava IV. V rukou jeho rodu pak zůstává do poloviny 15. století, kdy je Jiříkem z Poděbrad dobýván jako lapkovské hnízdo. Následně hrad od (budoucího) krále kupují Hazmburkové a roku 1469 je opět králem obléhán. Po smrti Oldřicha z Hazmburka střídá majitele a od roku 1514 je v držení Smiřických.

Hrad stojí na výrazném ostrohu ze tří stran spadajícím příkře do údolí. Základní obrannou stavbou byla mohutná plášťová zeď na protáhlém polygonálním půdorysu. Palác byl vestavěn do hradby na její západní straně. Během dalšího rozvoje hradu byla doplněna hradba chránící předhradí. Dovnitř se vstupovalo přes trojí bariéru: příkop a zmíněnou hradbu, další příkop, val a ještě jeden příkop. Podle archeologického výzkumu byl hrad velmi dobře vybaven, byl zde nalezen velký počet kachlů datovatelných do 15. století a pravděpodobně zbytky topeniště horkovzdušného vytápění.

↑ Návarov: pohled do paláce, foto: Ladislav Renner

Roimund
Roimund byl nejspíše založen v roce 1342 na základě povolení, které udělil markrabě Karel Janovi z Donína. Na přelomu 14. a 15. století byl předmětem jednání mezi lužickými městy a Doníny. V prvním desetiletí 15. století byl obsazen Janem Chudobou z Vartenberka, který jej nejspíše držel až do své smrti. V té době byl hrad poprvé označen jako hnízdo loupežníků, kteří již nějakou dobu ohrožovali okolí. Za husitských válek se Chudoba s lužickými městy usmířil a vyžádal si od nich posádku, která však začala loupit také, údajně pro nedostatky v zásobování. Roku 1428 dokonce zadržela příbuzného zhořeleckého purkmistra jako rukojmí. Po urovnání sporů se hrad vrátil Donínům, ale krátce nato byl pravděpodobně zbořen.

Dispozice odpovídala hradům s plášťovou zdí, což bylo před polovinou 14. století v Čechách neobvyklé. Lze se domnívat, že stavitel hradu byl vzhledem k blízkému vztahu Donínů ke koruně povolán z jižní Moravy, kterou tehdy Karel jako markrabě spravoval. Jedinou velkou stavbou byl zhruba čtvercový masivní palác vestavěný do obvodové hradby, z níž se zachoval nevelký střep. Z paláce jsou dosud patrné zbytky sklepa pod nejméně polovinou paláce, ale pro značný stupeň archeologizace není možné rozhodnout o jeho přesné podobě. Do hradu se vstupovalo od jihu, cesta za první branou pokračovala vpravo, obcházela hradní jádro a na severní straně vstupovala do nádvoří. Val na vnější straně příkopu nese stopy budování bastionů.

↑ Hamrštejn: jižní věž hradu, foto: Ladislav Renner

↑ Roimund: líc zbytku hradební zdi, foto: Ladislav Renner

↓ Jezdec: pohled do jádra hradu, foto: Ladislav Renner

Jezdec

O dřevěném hradu unikátní dispozice neexistují písemné prameny, výsledky materiálního průzkumu hovoří o jeho existenci během 14. století. Hradní areál se skládá ze dvou částí – na východní straně z předhradí zajištěného terénní fortifikací v podobě náspů a příkopů a na západní straně z palácového jádra situovaného na mohutném, protáhlém skalním ostrohu.

Předhradí včetně hospodářské zástavby bylo zajištěno dodnes dobře patrnými příkopy a náspy, na nichž pravděpodobně stálo opevnění v podobě plotů. Ve východním cípu se nejspíše nacházela branka a soustava mostů. V ohrazené ploše na nejvyšším místě můžeme předpokládat existenci věžovitého objektu. Zbyly po něm jen otisky ve skalním podloží.

Původní přístup k hradu byl od jihu, kde je patrná otesaná skalka s náznakem branky. Od místa komunikace vedla k bráně druhé, která přiléhala k vlastnímu předhradí. Mezi druhou a třetí bránou byla dnes již neznatelná stoupající terasa. Třetí brána měla zřejmě podobu pouhého průjezdu, obrannou funkci plnil most vedoucí do palácového jádra.

Palác byl tvořen mohutnou, minimálně jednopatrovou budovou, v nadzemním patře tříprostorovou. Jeho velikost a dispozice je velmi dobře čitelná v podobě tesaných reliktů. Velikost trámů a jejich provázanost je dodnes patrná na menší vyhlídce, vedle níž je vysekaná suterénní prostora.

Kdo tu žil

Nejstarší české erbovní legendy zmiňují tažení krále Vladislava do Itálie. Erb pánů z Ronova měl připomenout výkon jejich předka, který pomocí otesaného kmene stromu s pahýly větví zlezl milánské hradby. Ronovci se v našem regionu objevili na začátku 13. století, u Hirschfelde postavili hrad Ronov a na tomto rozhraní Čech a Lužice vybudovali rodovou doménu. Pravděpodobně postavili také Frýdlant a Grabštejn.

Nástupem Přemysla Otakara II. na trůn došlo v Čechách k velké obměně šlechtických rodů. Na severu se objevili slezští Biberštejnové, přebrali Frýdlant a rozšířili svůj vliv podél Nisy a Ještědského hřbetu dál. Byli pravděpodobně stavebníky Frýdštejna a určitě Hamrštejna a dále pak iniciátory zdejší hornické aktivity a možná lokátory nebo alespoň prvními držiteli Liberce.

Pozice v podhůří Ještědského hřbetu a Lužických hor získali díky kontaktům na johanity velmi rychle také páni z Lemberka z rozrodu Markvarticů. Havel z Hruštice stál u založení komendy v Českém Dubu, kolonizoral území směrem k Jablonnému v Podještědí a založil Lemberk, po kterém se nadále psal. V 15. století ale rod vymřel.

Do historie Liberecka se zapsali také příslušníci děčínské větve pánů z Vartenberka, rovněž potomků Markvarta. Drželi rodový Vartenberk, odkud pocházel i Jan Chudoba, stavebník hradu Ralsko. Vartenberkové na Kosti vlastnili Zbirohy, dokud je Markvartovi násilím neodebral král Václav IV.

Říšská hrabata a purkrabí z Donína přišli do Čech ze Saska, jejich rodovým hradem byla dnešní Dohna u Drážďan. Od Přemysla Otakara II. obdrželi Grabštejn, ve 14. století postavili Roimund a Falkenburk a s Biberštejny soupeřili o právo těžby. Z Liberecka zmizeli počátkem novověku.

Někdejší Vladislavický újezd, tedy okolí Českého Dubu, se stal ve 30. letech 13. století zbožím (majetkem) rytířského řádu johanitů. Řád rytířů špitálu svatého Jana se v Čechách objevil už na přelomu 12. a 13. století a je spojen s našimi nejstaršími hrady. Z Českého Dubu mizí roku 1425, kdy byla komenda obsazena pražskými husity.

Fenoménem doby Václava IV. byly rody tzv. milců, králových oblíbenců z řad převážně nižší šlechty. Jedním z nich byli i Čúchové ze Zásady. Pravděpodobně pocházeli z dvorce Zásada či Zásadka. Počínaje Janem Čúchem drželi Návarov, který ale v polovině 15. století ztratili ve prospěch Hazmburků, potom z povědomí zcela vymizeli.

Valdštejnové jsou poslední dosud žijící větví Markvarticů. Jejich předkem byl Jaroslav z Hruštice, pravděpodobně bratr Havla z Lemberka. Jádrem jejich panství byl hrad Valdštejn, mimo jiné ale postavili a vybavili i hrady Návarov a Zbirohy. Ve středověku se většina jejich aktivit odehrávala v prostoru horního Pojizeří a Českého ráje.

Krátce se na Liberecku objevili i Zajícové z Hazmburka. Pocházeli z rodu Dětříška, Buzova syna. Rodové statky měli především v dolním Poohří, kde seděli na rodovém Hazmburku a posléze v Budyni. Mikuláš z Hazmburka se svým bratrem Janem přesídlili do severovýchodních Čech, kde drželi mimo jiné Návarov a krátce i Frýdštejn. Posléze z kraje odešli.

Konec hradů v Čechách

Stavitelé posledních českých hradů se snažili reflektovat potřebu bránit se proti stále dokonalejším palným zbraním a zároveň zohlednit i touhu po přepychovém bydlení. Velmi dobře to je vidět na hradech pánů z Rýzmberka v jihozápadních Čechách, zejména na Švihově: dva obranné perimetry, dělové bašty, hradby stavěné na víceméně pravidelném půdorysu. Oproti tomu Pardubice, stavěné fakticky jako zámek, mají jako hlavní obrannou stavbu valy s palposty pro těžká děla. Celkový kontext včetně panovnických restrikcí pro stavbu opevnění a změny životního stylu šlechty ovšem spěl k rozdělení funkcí hradu na zámek a pevnost. S koncem středověku hrad jako fenomén předchozích staletí nadobro vymizel.

Posledním reliktem středověku na Liberecku byla frýdlantská soustava manských tvrzí. V našem odlehlém kraji se udržela takřka do poloviny 17. století zvláštnost, totiž povinnost místních drobných držitelů opevňovat se ve svých tvrzích a sloužit ve zbrani frýdlantské vrchnosti. Albrecht z Valdštejna tohoto pozůstatku dávno přežilých poměrů využil, protože mu dával možnost jednoduše si opatřit vojáky bez složitého a drahého najímání žoldnéřů nebo verbování, a později jej rozšířil i na jiná místa svého dominia. S Valdštejnovým zavražděním a převodem panství na nové vlastníky (Frýdlant získali Gallasové), byly manské povinnosti změněny na běžné povinnosti robotní, a tak zmizely i poslední stopy středověku na Liberecku.

Čtvrtletník MUZA | Severočeské muzeum v Liberci | I/2026 – **51**

vydává Severočeské muzeum v Liberci, Masarykova 11, 460 01 Liberec 1 | www.muza.eu | info@muzeumlb.cz | tel.: +420 485 246 111 | odpovědný redaktor: Jiří Křížek | texty: Zbyněk Hubínka | fotografie: archiv Zbyňka Hubínky | jazyková korektura: Alžběta Kulíšková | grafická úprava: Aneta Hájková, Jiří Beran (Sudetype) | ilustrace na obálce: Johana Menčíková | tisk: UNIPRESS, spol. s r. o., Turnov | náklad: 1 000 ks | uzávěrka čísla: 9. června 2026 | registrováno MK ČR pod číslem E20243 | ISSN 1805-0964 | cena výtisku: zdarma